

дова особа впевнена, що в разі виникнення протиріч між законністю і доцільністю буде правомірним на користь справи поступитися вимогами закону).

Запропонована класифікація різновидів правового нігілізму не є вичерпною, але й вона дозволяє зробити висновок про те, що усунення (або принаймні послаблення) цього негативного соціального явища є надзвичайно складним завданням.

Список літератури:

1. Гогоцкий С.С. Философский лексикон. К, 1866. Т.3.
2. Демидов А. И. Политический радикализм как источник правового нигилизма // Государство и право. 1992. №4.
3. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії. К., 1994.
4. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. М., 1995.
5. Личность и уважение к закону. М., 1979.
6. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали // Правоведение. 1994. №2. \7.
7. Ницше Ф. Воля к власти. М., 1995.
8. Новиков А. И. Нигилизм и нигилисты. Опыт критической характеристики. Л., 1972.
9. Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. М., 1995.
10. Шестов Л. Сочинения. М., 1995.

Надійшла до редколегії 24.12.98

В.М. Шаповал, канд. філос. наук

ПРАВО І СВОБОДА: УМОВИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

При філософських шуканнях у галузі права останнє найчастіше розглядається в співвідношенні з іншими духовними утвореннями, що присутні в житті суспільства, такими як: закон, сила, рівність, справедливість, норми, інтереси тощо. При цьому, незалежно від світоглядної позиції автора, проведені дослідження на якомусь їх етапі незмінно виходять на проблему людини, її дій, цілей, цінностей, сутнісних сил взагалі, і в такий спосіб із необхідністю потребують розгляду співвідношення права і свободи.

Розглядувана проблема, принаймні, з епохи Нового часу неодноразово ставала об'єктом пильної уваги філософів і політичних мислителів різних теоретичних напрямків. Одні дослідники, і зокрема Гегель і його послідовники, обґрунтовували ту думку, що право в його сутнісному

вимірі є нічим іншим, як свободою. Воно суть той єдиний засіб, яким свобода взагалі існує у світі. Щаблі розгортання права є одночасно щаблями розгортання свободи. Інші мислителі, і зокрема, представники неокантіанської філософії права – Р. Штаммлер, Р. Радбрух, Б.А. Кістяківський і ін. – вважали, що право достатньо опосередковано пов'язане зі свободою, що основними своїми сторонами воно стикається з присутньою в даному співтоваристві системою цінностей, що носить достатньо умовний, суб'єктивний характер. Чимало філософів притримувалося тієї точки зору, що право насамперед треба пов'язувати не зі свободою, а зі справедливістю. Це були прихильники природного права, як у його класичних формах, що зародилися ще в античності і проіснували в тому або іншому вигляді аж до ХІХ ст. (софісти, Платон, Аристотель, Гоббс, Локк, Кант і т.д.), так і представники сучасних концепцій так званого «природного права, що відроджене» (Ж. Дабен, Й. Месснер, Г. Рейнер). Вчені, що стоять на позиціях юридичного позитивізму – И. Бентам, Д. Остин, В.Д. Катков, Г.Ф. Шершеневич і ін. – обгрунтовували ту думку, що у права немає іншого змісту, крім того, що виражає державна воля, закріплена в юридичних законах, і зв'язок свободи з правом повинен розглядатися в чисто юридичному контексті.

Таким чином, у питанні співвідношення права і свободи можна виявити широкий спектр думок, від ототожнення цих понять до повного розведення їх. Незважаючи на досить тривалу традицію вивчення, проблема, що розглядається, залишається далекою від свого остаточного вирішення.

Крім теоретичного значення, дане питання має також і свій практичний сенс. З практичної точки зору надзвичайно важливо знати, як побудувати і впровадити в життя таку систему юридичних законів, яка, з одного боку, не придушувала б свободу окремих індивідів, відкривала би простір для всебічного розвитку людської особистості, а з іншого боку, забезпечувала б зберігання суспільного порядку і стабільності в суспільстві, зберігала його цілісну структуру. Як за допомогою законів побудувати такий суспільний лад, що зберігав би міру свободи, не допускав би ні анархії, ні тоталітаризму?

Проблема співвідношення права та свободи, при першому наближенні, може бути сформульована у вигляді двох підпитань: 1) у чому полягають правові аспекти свободи або, іншими словами, як свобода

виражається в праві, якими своїми сторонами вона відбивається в ньому; 2) як право відбивається у свободі або, інакше кажучи, яким чином у свободі виражається його сутність. Припускається, що в права може бути інший, відмінний від свободи, зміст, якісь такі елементи, що знаходяться поза свободою. Так само, і у свободи, скоріш за все, є такі моменти, що виводять її далеко за межі права. Тобто, є право як свобода, і є право поза тим, що розуміється під свободою, право в іншому духовному і практичному вимірі. З іншого боку, є свобода як правова свобода, а є такі її сторони, що змушують розглядати її поза межами права. Співвідношення права і свободи може розглядатися саме у межах можливого зіткнення цих двох субстанцій, а ті елементи, що властиві кожній із них окремо, повинні бути виключені. Питання, таким чином, багато в чому зводиться до того, щоб виявити загальні точки дотику цих духовних утворень, і показати ті їх сторони, що властиві лише для кожного з них.

Певну специфіку аналізованій проблемі надає та обставина, що право має багато аспектів, що дозволяють йому перебувати в більш-менш виражених матеріалізованих формах, в той час як свобода – це більш ефемерне поняття, воно цілком належить до сфери метафізичних, духовних явищ.

Право як матеріалізована субстанція, як юридичний закон накладає певні обмеження на свободу дій людини. Воно уніфікує, усереднює людей, його не цікавлять окремі особистості й особливі випадки, воно за самим своїм змістом все приводить до спільного знаменника, підносить до загального правила, і тим самим веде до істотної індивідуальної несвободи. З юридичної точки зору свобода повинна бути загальною і рівною, і якщо це не так, то з цих позицій це не є свободою. Але розглядаючи свободу таким чином, ми залишаємося на рівні лише формальної, а не фактичної свободи, у котрій набагато багатший зміст, ніж той, що охоплюється юридичною сферою. У цій сфері правом виступає лише той мінімум вимог, що повинні безумовно виконуватися, і який дозволяє існувати людському суспільству взагалі. Якщо говорити про право як свободу лише в даному контексті, то у такому випадку це своєрідний мінімум свободи, що дозволяє, з одного боку, кожному індивіду достатньо задовільно почувати себе, живучи в умовах суспільства, а з іншого,

існувати людській спільноті взагалі. Причому, це гарантований мінімум, закріплений у відповідних документах і забезпечений силою держави.

Право як позитивне право фіксує і закріплює цей мінімум свободи. І в цьому плані воно статичне. Але водночас воно виконує і якісь динамічні функції, повинно відкривати якісь нові обрії в розвитку суспільства, служити орієнтиром у русі, вказувати, в якому напрямку слід здійснювати соціальні перетворення. З погляду динамічної функції права якраз особливо важлива свобода. Деякі дослідники (наприклад, Нерсисян В.С.) називають правом визначену міру свободи, що можлива і припустима на даному рівні розвитку конкретного співтовариства. З цих позицій розвиток права є розвитком самої свободи, розширенням її міри. Але від чого залежить ця міра, як визначити її стосовно до даної соціально-політичної ситуації, як висловити в нормативному вигляді? Через ці питання проблема співвідношення права і свободи виходить на якісь більш важливі закономірності розвитку самого суспільства, що безпосередньо впливають на формування і прояви свободи.

Право, з одного боку, повинно обмежувати свободу, воно повинно ставити перепони діяльності тих індивідів, свобода яких йде урозріз зі свободою інших людей. Відповідно до узвичаєного у філософії права і практичній політиці положення, кожний вільний у тій мірі, у якій його свобода не вступає в протиріччя зі свободою інших людей. Право тут – це правила, що розмежовують взаємні свободи окремих індивідів. Проте, з іншого боку, оскільки люди нерівні між собою ні за своїми фізичними, ні за розумовими, ні за моральними якостями, звідси різне відчуття і різне розуміння ними власної свободи, як з погляду її обсягу, як так і з погляду змісту цього поняття. Те, що одному здається межею можливої свободи, іншим сприймається як обмеження і знищення його свободи. Відповідно до юридичної парадигми кожний має рівну частку свободи. Але за правом як внутрішнім почуттям це сприймається зовсім не так. Якщо людину розглядати як вільну істоту, якщо в свободі бачити її сутнісну характеристику, то право не може зазіхати на таку свободу, тому що цим самим воно буде зазіхати саме на те, що людину робить людиною.

Право може виступати у вигляді якихось загальнообов'язкових правил, які повинен виконувати кожний індивід, що визнає цінність суспільного способу існування. Але воно не вичерпується тільки цими

правилами. Що мається на увазі, коли говорять: «Я маю право», або «Він не має права»? Ці висловлення можна розуміти лише як те, що якийсь індивід може чинити визначені дії, і ці дії не будуть йти врозрід із якимось загальним порядком. Але якщо подивитись на цю проблему з трохи інших позицій, то можна сказати, що це варто розуміти також і так, що можливість певних дій впливає з самої природи людини, з її так званих «природних прав», із того, що вона є розумною, відповідальною й осудною істотою, спроможною самостійно будувати свій світ, створювати відношення, що відповідають її духу.

Коли ми формулюємо питання в такий спосіб, то в першому наближенні знаходимося в межах політичного і, почасти, юридичного аспекту свободи. Рухаючись далі, переходячи до етичного боку питання, необхідно говорити вже не тільки про те, як досягти зовнішньої свободи, але і про те, що робити, коли така свобода досягнута? Переходячи на ще більш високий рівень, звертаючись у сферу метафізики, ми виходимо на більш глибоку постановку питання: що таке свобода? Не знаючи відповіді на це питання, ми не зможемо сказати, що являє собою той стан, якого ми досягли. Чи є це свобода ?

Традиційно вважається, що існують дві основні сторони свободи: так звана «свобода від...» і «свобода для...»...

Стан, що іменується «свободою від...», характеризується тим, що при цьому значною мірою забезпечена свобода від усіх видів соціального, національного, релігійного гноблення, поставлені обґрунтовані заслони радикалізму й екстремізму в практичному вирішенні проблем свободи, і питання багато в чому переведено в площину юридичної практики. Сучасний рівень економічного і соціального розвитку в найбільш розвинутих, цивілізованих країнах характеризується тим, що саме тут багато в чому вирішена перша частина питання, практично досягнутий цей стан.

Але разом із вирішенням першої частини питання, як правило, виникає серйозна занепокоєність другою його стороною, реалізацією «свободи для...»... Що робити з отриманою політичною і юридичною свободою? Як розумно і продуктивно використовувати її? Як запобігти тому, щоб свобода перейшла у сваволлю? Здається, що значна частина людства, отримавши широку свободу, не готова до тих колосальних можливостей, що відкриваються при цьому, не готова до неї, не знає,

що з нею робити, і навіть відмовляється від неї (спостерігається явище так званої «втечі від свободи», як говорив Е.Фромм). Свобода, позбавлена яких будь-яких рамок і меж, починає наводити страх, вона стає не бажаним благом, а тяжким злом не тільки для оточуючих, але для того, хто її одержує.

Країни, що нещодавно стали на шлях демократії та свободи, і Україна в тому числі, вирішують скоріше першу частину питання, тобто те, як досягти загальної, рівної, гарантованої для всіх членів товариства свободи, позбутися усіх видів необґрунтованих привілеїв, досягти дійсної політичної свободи і юридично закріпити її. Новим демократіям із числа республік колишнього СРСР заважає вирішити цю задачу психологія, успадкована від минулого, відсутність належного рівня правосвідомості, психологія тотальної неповаги до людської гідності. Щоб бути готовими до свободи, необхідно пройти достатньо тривалий період попередньої підготовки, школу думки, праці і спілкування.

Але може бути свобода і не потрібна? Чи можливі якісь альтернативи їй? Навряд чи хто буде у захваті від стану, що є протилежним свободі, тобто, від рабства. Але можливо, що альтернативою як свободі, так і рабству може виступати патерналізм. «Добрий пастир» в особі держави буде піклуватися про своїх підданих, а ті, у свою чергу, будуть служити державі і славити її турботу про них. Проте патерналізм – це рівень дитячості людства, окремої країни або дії. Зрілість жадає самостійності, незалежності рішень і дій. Вона намагається здійснювати власний вибір і не боїться брати відповідальність на себе. І в цьому бачить свою свободу. Патерналізм, очевидно, не може служити альтернативою свободі. Далеко не все може вирішити держава. Багато чого залежить від самих особистостей.

Для досягнення справжньої свободи недостатньо прийняти конституцію і створити на її основі відповідну систему законів, що закріплюють досягнутий формальний рівень свободи. Необхідно ще, щоб існувала атмосфера загальної і добровільної поваги до права, необхідний високий рівень правосвідомості, що створюється не деклараціями, а тривалою духовною роботою. Закони повинні виконуватися не через страх покарання, а внаслідок внутрішнього переконання, що ці закони вірні і справедливі. А для цього самі закони повинні нести в собі такий

зміст, що буде допомагати їхній реалізації на практиці. Вони повинні відповідати поточним і перспективним потребам людей. Вони повинні містити в собі дух свободи. Причому не ідеальної, не міфічної, не утопічної, а реальний дух свободи, що бажаний і допустимий для даного народу на даному рівні його історичного розвитку. Багато прийнятих законів тому і «не працюють», що немає такої відповідності.

Свобода в її неюридичних і неполітичних формах виступає важливою, якщо не найважливішою умовою повноцінного людського життя. проявів її творчих можливостей, вирішальним чинником самореалізації особистості взагалі. Але і право як позитивне право також є умовою самовираження особистості на соціальному рівні. Поки що лише незначна кількість людей може користуватися наданими можливостями правового стану суспільства і знаходити шляхи для самовираження і самореалізації. Для переважної більшості людей, через їх неготовність, загальну нерозвиненість це не призводить до звільнення їхніх творчих потенцій. Але майбутнє саме за цією формою організації громадського життя.

Право іноді розглядається, як якийсь мінімум, нижня межа припустимої поведінки, переступати яку не можна, дії нижче якої (межі) кваліфікуються як злочин. Свобода, у свою чергу, сприймається як якийсь максимум, верхня межа припустимої поведінки, діяльність як вільна самодіяльність, як гра людських сил.

Але чи тільки до зовнішніх і внутрішніх меж людської діяльності можна віднести категорії «право» і «свобода»? Очевидно, що ні. Право не є лише якісь зовнішні правила поведінки, закріплені в юридичних законах, а свобода не є ті правила, що, умовно кажучи, сама для себе визначає людина, вважаючи себе настільки самодостатньою, щоб почувати повну впевненість самій встановлювати межі своєї діяльності.

Відсутність права, тобто неправовий стан суспільства, зрозуміло, закриває всі подальші шляхи для соціальної реалізації особистості. Але коли він досягнутий, це виступає лише зовнішньою умовою розгортання внутрішніх, духовних потенцій індивідів. Правовий стан суспільства – це не кінець, а скоріш початок справді людського життя і нових, справді людських проблем. Таким чином, право – це є засіб для чогось іншого, більш цінного, а не ціль сама по собі.

Але, з іншого боку, те ж можна сказати і про свободу. Людина рідко буває цілком задоволена своїм існуванням. Вона завжди шукає чогось нового, більш високого, і до існуючого хоче додати щось своє. Однак далеко не завжди вона шукає саме свободу. Коли свобода є, тобто, коли людина відчуває себе цілком незалежною і вільною, може сама приймати рішення і діяти, вона не помічає свободи, як не помічає повітря, яким дихає. Про свободу починають говорити і домагаються її тоді, коли її бракує, коли є якесь обмеження, придушення або навіть гноблення. Фізичне рабство – це крайній ступінь несвободи. Існує також і духовна несвобода. Це менш виражена форма несвободи, оскільки вона торкається внутрішнього, духовного життя людини, але переживатися вона може не менше важко, ніж фізичне гноблення. Незважаючи на всі ці різновиди, виявляється, що свобода – це також не ціль сама по собі, це, скоріше, засіб для чогось іншого, ніж вона сама. Або, можна сказати так, що це така ціль, на котрій ніколи не зупиняються. Якщо вона досягнута, вона стає засобом для інших, більш високих цілей. Таким чином, як право, так і свобода – це якісь елементи в ланцюгові цілей і засобів, кінцева ланка якого (ланцюга) перебуває поза їх змістом. У ієрархії цілей людського існування вони не є найвищими цілями. Або ж ці установки можуть виступати як вищі цілі на якомусь етапі розвитку індивіда чи суспільства, але потім вони поступаються своїм місцем чомусь іншому.

Безсумнівно, людині тяжко жити в неправовому суспільстві. Вона не може миритися зі станом несвободи. Але вона не може також жити, зазнаючи кривди, жити без надії, без віри, без любові, вона тягнеться до істини і до краси. Їй потрібен Бог, як абсолютний зміст її існування, як абсолютна ціль, з якою повинні співвідноситися всі інші цілі.

Рухаючись далі, можна відзначити, що свобода, крім того, що вона виступає як визначений стан людини й установка для людських дій, мета, призначена для здійснення, може розглядатися більш глибоко, як онтологічна підстава всього існуючого, навіть те, що існує до самого Бога (Я. Беме, М.О. Бердяєв). При цьому вища мета людського існування формулюється як повнота людського буття через обожнення людини, наближення його до вседосконалої божественної Особистості. Проте, якщо свобода існує до самого Бога, то в такому випадку для людини вона наповнюється цілком іншим змістом. Вона стає синонімом хаосу,

світової ентропії, перетворюючись при цьому з об'єкта людських устремлінь у те, що необхідно зжити, перебороти, перетворити в якусь іншу форму.

З іншого боку, у світі існує якийсь порядок, регулярність, закономірність протікання подій. у світі існує певний закон. Право, в одній із своїх іпостасей – це також певний порядок, якісь правила, котрі люди встановили самі для себе, і яким вони добровільно або примусово повинні підпорядковуватися.

Таким чином, якщо свобода у своєму граничному онтологічному статусі є вираженням хаосу, то право у своєму концентровано позитивному значенні є абсолютним порядком, тотальною регламентацією всіх сторін громадського життя, в граничному своєму вигляді – це тоталітаризм. Крайні ступені того й іншого явно неприйнятні для нормально функціонуючого суспільства. Необхідно щось середнє, що було б мірою того й іншого. У чому ж полягає сутність цієї міри? Можливо, це міра незалежності і залежності індивідів, міра включеності їх у природні і соціальні зв'язки. При цьому природні зв'язки і відношення існують незалежно від людини, і мірою її включеності в них буде спроможність пристосування до них. Щодо соціальних зв'язків, то тут людина є не тільки їх пасивним агентом, вона сама творить їх, часто породжуючи таку парадоксальну ситуацію, коли створене обертається проти неї самої: розумне в задумі перетворюється в нерозумне і навіть вороже, стаючи реалізованим. Людина перебуває як би між Сциллою і Харибдою порядку і хаосу, потрапляючи то в одну, то в іншу скруту, створюючи навколо себе то анархію, то тоталітаризм. Можливо тому скільки існує людство, шукає людина відповідь на питання: що таке свобода? – сподіваючись, що це допоможе розгадати таємницю власного існування і побудувати зовнішній порядок, який би відповідав її внутрішній свободі.

Надійшла до редколегії 09.12.98